

TÁBIYIY HÁM TEXNIKAÍQ ILIMLER

Biologiya. Ekologiya. Medicina

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАРՄАШЫЛЫҚТЫ
БУННАН БЫЛАЙ ДА РАՄЖЛАНДЫРЫՄ**Б.Алламуратов** - биология илимлериниң докторы, профессор
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты**З. Алламуратова** - ассистент оқытыушы**Б. Қазақбаев** – ассистент оқытыушы

Ташикент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: яйлов ўрни, гўшт-сүт махсулоты, ем-хашак базасы, наслчилик ишлари, зооветеринария сервислари, племядро.**Ключевые слова:** пастбищный регион, мясо-молочные продукты, прочная кормовая база, племенное дело, зооветеринарный сервис племядро.**Key words:** pasture region, meat- milk products, strong stern base, tribe's deal, zooengineering service, tribe mucieuc.

Өзбекстан Республикасы халқының турмыс дәрежесин арттырыў, ишки базарларды турмыслық әҳмийетке ийе азықлық өнимлери – гөш, сүт, мийўе-палыз, картошка хәм басқа да өнимлер менен турақлы түрде толтырып барыў, сондай-ақ, аўыл халқы бәнтлигиниң өсиў, оның дәрәматын, турмыс дәрежесин арттырыў максетинде 2008-жылы 21-апрельде Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Жеке жәрдемши, дийхан хәм фермер хожалықларында шарўа малларын көбейтиўди хошаметлеўди күшейтиў хәм шарўашылық өнимлерин ислеп шығарыўды кеңейтиў бойынша қосымша илажлар» ҳаққында қарары қабыл етилди.

Бул қарардың толық иске асырылыўы хәм орынланыўы ушын тийкарынан үш глобал мәселе ортаға қойылмақта:

Бириншиден, нәсилшилиқ жумысларына жақсы итибар берип, оны дурыс жолға қойыў менен бирге бизиң шараятымызда жакын 2-3 жыл ишинде шарўашылық дийхан-фермер хожалықларында өнимдарлы маллардың санын көбейтиў, нәсил ядро хожалықларын дүзиў хәм толық иске асырыўдан ибарат;

Екиншиден, шарўа малларының өнимдарлығын арттырыў максетинде олардың өсиўине, раўажланыўына, көбейиўине жақсы жағдайлар туўдырыў менен бирге, беккем от-жем базаларын дүзиў, яғный аўыл-хожалық хайўанларының азықлық затларға болған талабын қанаатландырыў менен қатар стандартларға жуўап беретугын халда олардың бағдарларына байланыслы (гөш, сүт бағдарлары) рациональ түрде азықландырыў, шарўа хожалықларының егислик жер майданын кеңейтиў менен бирге от-жем таярлаушы механизмлер, транспортлар менен тәмийинлениўи керек;

Үшиншиден, шарўа малларына зооветеринариялық хызмет көрсетиў, яғный белгиленген жобалар бойынша аўыл хожалық хайўанларын хәр қыйлы кеселликтердиң алдын алыў бойынша өз ўақтында шаншыў жумысларын шөлкемлестириў менен бирге хайўанлардың өнимдарлығына зиянын тигизетуғын жуқпалы, жуғымсыз, паразитар хәм т.б. кеселликтердиң алдын алыўдан ибарат [1].

Усы жоқарыдағы айтылған 3 мәселениң бириншисине тоқтайтуғын болсақ, яғный нәсилшилиқ ислеринде төмендегилерди айтып өтиўге болады:

Сонғы жыллары республикамыздың шарўа дийхан-фермер хожалықлары қонсылас республикалардан хәм сырт елдерден сатып алып келинген сүтли туқым маллар менен толықтырылмақта. Алынған мағлыўматларға қарағанда олардың арасында биринши жылы бузаўлаған сыйырлар күнине 10-15 литр. Жылына 3600-4100 кг сүт берген. Усындай сүтли сыйырларды, оның жыллык сүтиниң мұғдарына қарай саралап алып, хәр жылы пада толықтырылып барылса, максетке муўапық болар еди. Хожалықта мол өним беретугын сыйырлар топарын пайда етиўде дәслеп алынған жас баспақларды бағыўға хәм азықландырыўға айрықша итибар берилиўи керек. Сонлықтан да, олардың 16-18 айлығында 340-350 кг салмаққа ийе болыўына хәм тез раўажланыўына ерисиў керек. Баспақларға 10 айлығында бонитировка жүргизилип, оған келип шығыўы, тирилей салмағы хәм сыртқы дүзилиси бойынша комплекс баха бериледи. Сонғы жыллары Қарақалпақстан Республикасының шарўашылық дийхан-фермер хожалықларында саўын сыйырлардың орташа жыллык сүти 1500-1770 кг нан аспайды, себеби пададағы маллардың көпшилиги хәр жылы қысыр қалып, сыйыр хәм қашарлардан жобалаўға қарағанда кем төл алынбақта. Нәтийжеде өнимге көп ғәрежет жумсалып, оның өзине түсер бахасы нормадан әдеўир қымбатқа түспекте. 1 кг сүтке жобадан артық 1,5-2 есе азық бирлиги сарып етилмекте.

Басқа республикалардан алып келинген туқым маллар бизиң климатлық жағдайымызға бирден үйренисип қәлиплеспейди. Оның үстине көплеген дийхан-фермер хожалықларында малларды азықландырыў нормасы, бағыў технологиясы дурыс шөлкемлестирилмей, хожалықта зоотехникалық, селекциялық есап жүргизилмейди, соның себебинен маллардың сүти кемейип, олардан бузаў алыў азайып кетеди, маллардың көпшилиги қараўсызлықтан кеселленип шығынға ушырайды.

Шарўашылықта хәзирги ўазыйпалардың бири жергиликли шараятка үйренискен өнимдарлы сүтли сыйырларды сайлап алыў, олардан өнимдарлы маллар падасын дүзиўден ибарат. Олардың сүтин хәм тирилей салмағын және де арттырыў ушын бул малларды сырт елдерден алып келинген туқым нәсилли бұға урығы менен шағылыстырыўды жобаластырыў керек. Сүтли малларды сайлаўда оның жасы, тирилей салмағы, сүти, денесиниң дүзилиси хәм денсаўлығы есапқа алынады. Буның барлық көрсеткишлери стандарт бойынша зоотехникалық қәделерге жуўап бериўи керек. Бирақ, көплеген жағдайларда сүтли малларды сайлаў хәм таңдап алыў жумыслары системасыз түрде иске асырылады. Хәттеки, қәнигелер тәрпинен оның есабы да журналға жазылмайды. Сүтли сыйырлардың санын падада көбейтиў ушын дәслеп баспақларды бағыўдың интенсив технологиясын хәр бир хожалықта дурыс енгизиў, оның келип шығыўы бойынша бахалаў жүдә әҳмийетли орын ийелейди. Бул жағдайда баспақ туўылғаннан 18 айлық дәўирине шекем күнине орташа 550-600 грамм өсиў салмағына ийе болыўы керек [4].

Стандарт бойынша 1-класс қара-ала малының урғашы баспақлары 10 айлық жасында 205 кг хәм 18 айда 330 кг нан кем болмаўы керек. Әсиресе, қолдан қашырыў пунктлеринде есапты дурыс шөлкемлестириў менен бирге қәнигелер бул ўазыйпаға жуўапкершилиқ пенен қарап оның нәтийжесин журналларға дурыс жазып, шарўашылық дийхан-фермер хожалықларында дурыс иске асырыўы тиис. Туқымлы маллардың падасын дүзиўде, племядроға ажыратылған сыйырлардың сүти хәм сүтиниң майлылығы бойынша жоқары классқа ийе болыўы шәрт. Әсиресе, оның желин дүзилисине, көлемине хәм формасына қарап сайлап алынады. Племядроға ажыратылған сыйырлардың желини цилиндр хәм домалақ формаға ийе болыўы керек [3].

Қарақалпақстан Республикасы жағдайында шарўа менен шуғылланатуғын жеке жәрдемши дийхан-фермер хожалықларында нәсилшилиқ жумыслары жақсы жолға қойылыў зәрур. Сонда ғана сыйырлардан сүт саўыўдың хәм бузаў алыўдың көрсеткишлери жоқары болады. Нәсилшилиқ жумысларын талапқа сай шөлкемлестирип, сүтли сыйырларды тек жоқары класстағы бұғалардың урығы менен шағылыстырып алынған баспақларды бағыў хәм азықландырыўдың интенсив усулларын илимий тийкарда қолланғанда ғана бул мәселе иске асады. Соның ушын да шарўа қәнигелери хәр жылы ертеден малларды таңлаўдың жобасын дүзип, пададағы сыйырларды 1-2 линиядағы бұғалар менен қашырыў керек. Бунда бұрынғы жылдағы жүргизилген бонитировка жумысларының нәтийжеси есапқа алынады. Қаны жақын туўысқан малларды бир-бири менен шағылыстырыў қадаған етиледи.

Қарардағы көрсетилген екінши мәселе беккем от-жем базаларын дүзиў менен бирге жуғымлы от-жемлерди ислеп шығарыў болып табылады. Шарўашылықта аўыл хожалық малларын синимли от-жемлер менен азықландырыў олардан жоқары өнимдарлықты алыўдың тийкары болып есапланады. Маллардың азықланатуғын от-жеминиң бир бөлегі организмде сақланып қалыў менен бирге олардан

өндирілетуғын өнімнің пайда болуына, жас төлдің өсіуіне үлкен тәсір етеді. 1 кг сүтінң желінде пайда болуы ушын желіннен 500 литрге шамалас қан айланысқа ийе болады. Бийенің 100 грамм сүтінде 2 гр белок, 0,3 гр минерал заттар болып, ол 50 калорияға ийе ямаса 209,34 Джоульға тең, яғнй туылған тайыншақ өз ана сүтін еме отырып 60 күннен кейін өзіннің салмағын екі есеге көбейте алады. Соның ушын да хайуанларды бір қыйлы азықландыруға болмайды. Күнлик от-жем рационы маллардың аушалына, семизлигине хәм сүтине, физиологиялық жағдайларына қарап дүзіледі. Таярланған от-жемлер малларға жақсы сиңимли хәм жуғымлы болуы керек [5].

Ауыл хожалық хайуанларының азықлары ири от-шөп азығы (от-шөп, сабан, қамыс), ширели азықларға (силос, тамыр түйнеклер, жеміслер, палыз), көк шөп азығы (пақал, жапырақ, жоңышқа хәм т.б.), концентрат азықлар (дән, гүн-жара) болып бөлінеді. Сүт, гөш, балық өндіретуғын кәрханалардың (санаатлардың) қалдықлары (көк сүт, гөш, сүйек уны, балық уны) хәм жәмийетлик ауқатланыу орындарынан шығатуғын ауқатлық затлар қалдықлары да мал азықтарына киреді.

Бұл мәселени шешіу ушын жуғымлы азықлық егинлерді егіу хәм оның зүрәетін асыруу, қыс айлары ушын ширели азықлар таярлау (силос, сенаж, азықлық ләблеби хәм т.б.).

Бұл азықларды күнделік рацион қурамында толық балансластырып беріу, ири от-шөп 40-45 %, концентрат азықлар 25-30 %, ширели азықлар 25-30 % нормасында беріуді шөлкемлестіріу.

Азықларды беріуден алдын қайта іслеп беріу және де мақсетке мууапық болады. Зоотехникалық талаптарға байланыслы ири от-шөптер ауыл-хожалық хайуанларының түрлеріне байланыслы хәр қыйлы размерлерде белгилі механизмдер жәрдеминде майдаланып бериледи. Ири от-шөпті 3-5 см узынлықта майдалап, оны хәр қыйлы механикалық, биологиялық хәм термик усылда қайта іслеп беріу от-шөптердің жуғымлылығын асырады. Усындай жол менен азыққа болған талапты қанаатландыруу имканиятты көбейеди. Қыс айлары ушын шаруашылық дийхан-фермер хожалықтарында силос таярлап беріу, мәкке, айғабағар хәм жүуеріден таярлау, бұл егинлерге бийдай, ямаса салы сабанларын қосыу арқалы силосдың көлемін көбейтіу мүмкин.

Қарардың үшінші мәселеси ауыл хожалығының айырылмас бір тарауы болған шаруашылыққа ветеринария хызметін көрсетіу. Ауыл, район, республикада жақсы шөлкемлестірілген ветеринария хызметінің жәрдеминде шаруашылықта хәм оның менен байланыслы болған өндірісті мақсетке мууапық дәрежеде раужаландыруға болады.

Әдебиетлар

1. Носиров У.П. Қорамолчилик. -Т.: 2001.
2. Эрнет Л.К. Скотоводство. -М.: 1992.
3. Изимов Г.С. Практикум по скотоводству. 1988.

4. Туракулов З. Қорамолчилик. -Т.: 2005.

5. Абдураулов А., Ибрагимов «Амалий машғулотлар». -Самара: 1996.

РЕЗЮМЕ

Мақолада республикамызда фермер ва шахсий ёрдамчи хўжаликларда чорвачиликнинг ривожланиши, молларни парварिश қилиш ва озиклантириш масалалари ёритилган. Бунинг учун хўжаликларда наслчилик ишларини олиб бориш ва мустахкам озука базасини яратиш кераклиги баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы развития отрасли животноводства и повышения качества продукции в фермерских и личных подсобных хозяйствах. В этих хозяйствах необходимо организовать содержание и кормление и одновременно заниматься племенным делом в скотоводстве.

The article deals with the issues of the development of the branch stock-breeding and increasing the quality of product in the farming and personal subsidiary facilities. The author of the article points out the necessity of organizing the contents and feeding and dealing with the tribe's work in cattle-breeding at the same time.

SUMMARY

АТРОФ ТАБИЙ МУХИТНИ РАДИАЦИЯ ТАЪСИРИДАН ХУҚУҚИЙ МУХОФАЗА ҚИЛИШДА ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

К.Р.Бабаназаров - катта илмий ходим-изланувчи
Бердақ номидаги Қорақалтоқ давлат университети

Таянч сўзлар: радиациявий хавфсизлик, экологик экспертиза, хавфли ишлаб чиқариш объектлари, экологик экспертиза мезонлари ва усуллари.

Ключевые слова: радиационная безопасность, экологическая экспертиза, объекты опасных производств, критерии и методы экологической экспертизы.

Key words: radiation safety, environmental assessment, objects of dangerous production, criteria and methods of environmental assessment.

Атроф табиий мухитнинг радиациявий ифлосланиш суръати кучайиб бораётганлиги сабабли ушбу ифлосланишдан етказилаётган таъсири баҳолашда экологик экспертизанинг ролини ошириш заруриятига ҳеч шубҳа бўлиши мумкин эмас. Чунки экологик экспертиза аҳоли ва атроф табиий мухитни радиациянинг зарarli таъсиридан муҳофаза қилишни таъминлашнинг самарали воситаларидан биридир.

Экологик экспертизани амалга ошириш билан боғлиқ бўлган муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 майда қабул қилинган “Экологик экспертиза тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинади. Мазкур қонуннинг 1-моддасига кўра, “Экологик экспертиза деганда, режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини белгилаш ҳамда экологик экспертиза объектини руёбга чиқариш мумкинлигини аниқлаш тушунилади”[1].

Экологик экспертиза режалаштирилаётган ҳар қандай хўжалик ва бошқа фаолиятнинг эҳтимол тутилган экологик хавфлилиги презумпцияси тамойилига асосланиши боис давлат экологик экспертизаси объектлари бўлмиш лойиҳалар, материаллар ва бошқа хужжатларда ерларни ва бошқа ресурсларни радиоактив чиқиндиларнинг зарarli таъсиридан муҳофаза қилиш масалалари кўрилган бўлса, уларнинг ҳолатини ва уларни химоя қилиш бўйича назарда тутилган тадбирлар самарадорлигини баҳолаш бундай экспертиза натижаларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Оқорида тилга олинган қоидалар атроф табиий мухитни, одамларнинг ҳаёти ва соғлиғини химоя қилишда муҳим аҳамият касб этади. Мисол тариқасида “Озик-овқат маҳсулотининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11-ҳамда 16-моддаларига эътибор

қаратсак. Ушбу қоидалар мазмунига кўра, ўсимликлардан олинадиган озиқ-овқат хом ашёсини етиштириш чоғида захарли кимёвий моддалар ва минерал ўғитларни қўлланишга улар токсикология-гигиена экспертизаси ўтказилганидан кейин йўл қўйилади. Одамлар ҳаёти ва соғлиғи учун хавфли бўлган озиқ-овқат маҳсулоти тегишли давлат назорати органларининг қарорига мувофиқ қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда олиб қўйилиши керак [2].

Ионлаштирувчи нурланиш манбалари билан боғлиқ равишда амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа турдаги фаолиятнинг барча босқичларида қабул қилинаётган қарорларни баҳолаш жараёнида хавфсизлик мезонларига, қоидаларига амал қилиш, экологик, радиациявий ва санитария нормаларини оғишмай бажариш, сўнгра хавфсизликни асослантирувчи материаллар ва хужжатларни мажбурий равишда давлат экспертизасидан ўтказиш ушбу соҳадаги ижтимоий муносабатларни барқарорлаштиришга ҳамда одамларнинг ионлаштирувчи нурланиш манбалари таъсиридан хавотирга тушишлари сабабларини бартараф этишга имкон яратади.

Ўзбекистон Республикасининг “Экологик экспертиза тўғрисида”ги, “Радиациявий хавфсизлик тўғрисида”ги, “Давлат санитария назорати тўғрисида”ги, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунларида экологик экспертиза ўтказилиши шартлилиги назарда тутилган. Буларнинг барчаси экологик экспертиза институти, табиий эпидемиологик экспертиза, саноат хавфсизлиги экспертизаси институти тушунчаларининг мазмун-моҳиятини очиб бериш заруратини келтириб чиқаради.

Шу боис қуйидаги тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини тўғри аналш учун “экологик хавфсизлик”, “аҳолининг ра-